

Sobre el nom de santa Maria de Blaquerna: algunes preguntes i respostes A respeito do nome de Santa Maria de Blaquerna: algumas perguntas e respostas

About the name of St. Mary of Blaquerna: some questions and answers

Júlia BUTINYÀ¹

Resum: Sobre el nom de la Mare de Déu de Blaquerna, que s'identifica amb el del protagonista de la primera novel·la lul·liana, *Romanç d'Evast e Blaquerna*, s'han fet darrerament varies aportacions; ací, hi afegim alguna de nova, així com deixem algunes preguntes obertes. Perquè, a la hipòtesi establerta al voltant de la imatge com procedent de l'església del palau de Constantinoble, vaig afegir la illa de Corfú com el lloc originari. Ara, el fet d'haver trobat dues esglésies amb el mateix nom en l'àrea del mar Jònic realça el valor i la influència de la icona primitiva, així com el de la seva original ubicació a Corfú.

Abstract: About the name of the Virgin who is identified with the protagonist of the first novel of Ramon Llull, *Romanç d'Evast e Blaquerna*, several contributions have been made lately; here we add some new and formulate some questions. Because to the hypothesis established about the image as coming from the church of the palace of Constantinople, I added that of Corfu as its original place. Now, the fact of having found two churches with the same name in the area of the Ionian Sea enhances the value and influence of the primitive image, as well as its original location in Corfu.

Keywords: Middle Ages – Crown of Aragon – Ramon Llull – Mariology.

¹ UNED, RABLB. E-mail: juliabutinya@gmail.com. Doctora en Filologia Romànica (Universitat de Barcelona, 1978). Catedràtica de Literatura Catalana Medieval (UNED, 2009). Coordinadora del màster oficial de Postgrau EEES: *Literaturas hispánicas (catalana, gallega y vasca) en el contexto europeo* (2007-2012). Vice-rectora de Metodologia, Mitjans i Tecnologia (1996-1999). Promotora de la "Revista de Lenguas y Literaturas catalana, gallega y vasca" (1991). Investigadora responsable del Grup d'Investigació Consolidat *Fèlix*, sobre Ramon Llull (2007-2012). Ha treballat principalment sobre els orígens de l'Humanisme a la Corona d'Aragó (Bernat Metge; *Curial e Güelfa*). Corresponsent a Madrid de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1996).

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia 25* (2017/2)
Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World
Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval
Imágen y Representación del poder real de las monarquías en los mundos antiguo y medieval
Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

Paraules-clau: Edat Mitjana – La Corona d’Aragó – Ramon Llull – Mariologia.

ENVIADO: 07.09.2017

ACEPTADO: 11.11.2017

I. A tall d’introducció al *Blaquerna* de Llull

L’obra de Llull coneguda com el *Blaquerna*, és una novel·la de didàctica pastoral -com el posterior *Llibre de meravelles* o *Fèlix*-, la redacció de la qual cal situar entre 1276 i 1283, trobant-se aleshores a Montpeller; consta al catàleg de la bibliografia lul·liana (DOMÍNGUEZ REBOIRAS 2008) com l’op. 21. Sobre l’aspecte més literari i a les belles contarelles moralitzants es refereix el professor Batllori amb una comparació, dient que són

...talment una predel·la historiada de retaule gòtic o un espill dels costums ciutadans o burgesos que ell havia conegut i viscut arreu d’Europa. En flueix una visió de les virtuts i dels vicis raonada i viva ensems, amb un dosatge prou harmoniós d’especulació abstracta i de recontre moralístic, que mena, com sempre en Ramon Llull, envers un món i una societat utòpica (BATLLORI, 110).

Blaquerna, el nom del protagonista del *Romanç d’Evast e Blaquerna*, com passa sovint en onomàstica, respon a un topònim, lligat a una imatge religiosa. Fa poc més d’un decenni vaig fer un viatge pel Mediterrani amb l’objectiu de treure’n una mica de llum, segons expliquen aquestes reflexions.²

II. Al voltant del lloc de la Mare de Déu de *Blaquerna*

Segons la crítica³ s’accepta com origen del nom una Mare de Déu que es venerava en un edifici de Constantinoble, vinculat a un santuari i a una font, sobre el Bòsfor, i que va ser portat a Occident pels croats: Notre Dame des Blachernes (BATLLORI, 159).

² El 2007 en vaig publicar a *Randa* uns primers resultats, així com n’hi vaig parlar una mica en *Un recorregut entre la vida i la literatura: de Llull a Vives (amb escales en Metge, “Curial” i el “Tirant”*, dins la Jornada acadèmica amb motiu de la jubilació de la professora Isabel de Riquer (8 de juny de 2012) a la Universitat de Barcelona.

³ Al pròleg de l’edició de la “MOLC” Lola Badia s’adhereix a la proposta del professor Batllori quant a l’arrel constantinopolitana del nom (9); i va ser subscripta també per Domínguez Reboiras (1986). La suggerència tanmateix havia estat apuntada ja per Riquer a la *Història de la Literatura Catalana* (270).

Dita imatge rebia culte a les dependències d'aquell palau imperial –molt malmès ja des de l'època de Llull–, a les muralles del qual es construï aquella església ortodoxa.⁴

Imatge 1

Les muralles de l'església de Constantinoble. (Font: fotografia particular).

En aquest lloc tot just va haver-hi en 1276 una reunió, davant l'emperador Miquel VIII Paleòleg, per tal de tractar de la unió de les esglésies llatina i grega. I recordem ara l'inici del capítol 95 del *Blaquerna*: “Estava lo papa Blaquerna en pensament con pogués tractar pau e concordia enfre les comunitats qui son en gran discordia per ço cor no han concordancia en esser obedients a .i. princep tan solament...” p. 417 de

⁴ Una mostra del relleu d'aquesta icona la tenim en una església d'Albània, que data del segle XIII i que heretà el nom de la de Constantinoble. Aquesta altra església ortodoxa -amb el mateix nom (en albanés *Kisha e Shën Mëri Vllahernës*) i relativament prop del mar Jònic- es troba al damunt d'un pujol i dins del Castell de Berat, una de les ciutats més antigues del país, i que amb el centre històric, d'influència otomana, és Patrimoni de la Humanitat des de 2008. (Vegeu-hi també les dues darreres notes d'aquest treball).

l'edició de 2009, la qual seguim. Tots ells són motius per inclinar mestre Ramon a fer-se seu el nom d'aquella Mare de Déu.⁵

Tot plegat, coneixedors de la gran devoció de l'autor per nostra dona santa Maria, a qui dedica en aquesta mateixa obra un preciós poema, en què més endavant ens hi detindrem, crec que així com no s'ha dubtat que el nom faci referència a la Mare de Déu, o bé que tingués present que venia de Constantinoble, a l'indret on s'havia tractat per aquells anys d'un tema que ja havia manifestat que li interessava força: el diàleg interreligiós, així tampoc –crec– no ens podem qüestionar que tingués notícia de l'origen de la icona d'aquesta Mare de Déu.

Imatge 2

Entrada a l'església de Blaquerna al barri de Garitsa, a Corfú. (Font: fotografia particular).

⁵ Es fa evident que l'inquiet i pertinaç investigador que era Ramon Llull se n'hauria intentat assabentar al respecte. Sobretot quan es tractaria, no ja del protagonista d'obra tan valuosa sinó que era nom que al·ludia a una advocació mariana, i d'una obra que inclouria el *Llibre d'Ave Maria* (op. 21 a) i, encara, dues obres claus per a la contemplació, la qual constituïa la seva pruija, el que més desitjava i valorava: el *Llibre d'amic e Amat* (op.21 b) i, lligat a aquest, el *Llibre d'Art de Contemplació* (op. 21 c), ja que rere la manera espontània de contemplar segueix la seva ordenació i sistemàtica.

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia* 25 (2017/2)

Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World

Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval

Imágen y Representación del poder real de las monarquías en los mundos antiguo y medieval

Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

Així doncs, si el nom del lloc i de la imatge donen raó del nom del protagonista de l'obra lul·liana, sembla lògic que es demanés d'on provenien imatge i nom. Pregunta que també cal que ens hi formulem.

I heus ací que la Mare de Déu que es venerava en l'actual Istambul, al lloc on es conserven dues torres i un tros de muralla, hom ho diu i ho sembla que procedia de Corfú. Lloc on s'honorà fins al segle VII, a l'església d'aquest nom, dedicada a la Verge Maria per tal com s'hi conservava la relíquia del seu vel.⁶ La imatge va desaparèixer, figurant-hi però encara una icona així anomenada, la qual fou rescatada del mar al segle XVIII per un pescador a Garitsa, barri de la capital (*Kerkyra*, en grec) que s'obre a una badia, al sud de la Fortalesa vella, i a la qual atorgaren el mateix nom marià.⁷ S'instal·là de primer a l'església de sant Nicolau fins que li van construir una capella pròpia.

El 2 juliol justament té lloc en l'actualitat, a Kerkyra (nom grec de la capital de Corfú), dita festivitat mariana en l'església del barri de Garitsa. Havent-hi arribat en el meu periple l'endemà –el 3 de juliol de 2005–, la gent m'hi explicà la festa i processó celebrades, així com en vaig comprovar els típics vestigis, com banderes a l'exterior de l'església –com veiem a la imatge– i pel carrer o, dins del temple, lluminàries i rams de flors.

Al programa d'actes de la festivitat en l'any 2005, reproduït a la imatge, veiem la forma històrica *Blaquerena* 'Protegiu-me, Verge meva!', expressió que els salvà de diferents invasions (perses i àrabs), així com al segle XVII protegí el barri de la pesta.⁸

Pere Villalba explica (2015b: 955) que el topònim *Blajernon* donà lloc al de la Mare de Déu, utilitzat entre les dones pies cristianes com *Blajerna*; dóna raó també de l'evolució de l'expressió d'ajuda, que donà peu a una advocació popular a la divinitat i a la Verge,

⁶ Tot i que les relíquies de la Mare de Déu, com ara els vels, començaren a circular als segles XI-XII, ja a finals del segle VII consta que, a Constantinoble, es celebrava el 2 de juliol l'arribada del vel marià (*Dizionario dei Santi*, ed. Tea, Milà 2000; notícia treta d'Internet).

⁷ La monografia o llibret d'aquesta església: *Akolouthia tis katatheseos tis timias esthitis tis yperagias theotokou en Blaquernais kai ton thaumasion tis thaumatourgou eikonos. Blaquerena*, realitzat per Charálambos M. Bousia, edició a cura del presbíter Dioniso Petrou Karidi (Kerkyra 2000), el vaig reproduir com Apèndix al meu treball ja esmentat (2007) pel que fa a les notes històriques, deixant de banda les oracions i textos litúrgics, que componen el gruix del llibre. (La traducció s'ha d'agrair a Helena Guzmán).

⁸ Al principi de dit llibre, entre altres documents, consta fotografiat el permís –manuscrit datat el 14 de juliol de 1675– per a la processó amb la imatge de la Mare de Déu “intitolata Vlacherena”, en compliment del vot a causa de la seva protecció davant l'epidèmia.

“en el sentit d’Auxiliador/a”,⁹ i conclou que –no sabem per quins mitjans; a l’igual que ens demanem també a la darrera línia d’aquest treball– el fet és que degué arribar al coneixement de Llull i comenta que el personatge lul·lià “es passà la vida auxiliant la gent i la societat”.

Imatge 3

Programa del festeig de Santa Maria de Baqueria, que s’hi celebra el 2 de juliol. (Font: fotografia particular).

Cal considerar aquesta darrera suggerència, que a més presenta cert paral·lelisme amb el protagonista del *Llibre de meravelles*, car Fèlix, que buscava conèixer la causa de les coses –d’acord per tant amb l’adagi clàssic: “Felix qui potuit rerum cognoscere causas” (Virgili, *Geòrgiques* II) –, és també un cas en què la funció del personatge s’adiu amb el nom.

⁹ Cal comentar encara que l’hel·lenista Helena Guzmán s’adonà així mateix -segons recullo en el treball de 2007, nota 20- que dita frase *Blajerena* amb què s’invoca aquesta Mare de Déu en grec, pronunciada ràpidament retira molt al nom del protagonista, *Blajerina*.

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia 25* (2017/2)

Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World

Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval

Imágen y Representación del poder real de las monarquías en los mundos antiguo y medieval

Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

A l'església de Garitsa consta a la façana: *Blajernon*.¹⁰ El fet que sigui blanca potser no caldria destacar-lo, perquè hi és prou normal¹¹; amb tot, la blancor no llueix de manera tan acusada com al monestir, que veurem a la imatge següent (4), sobretot pel fet que aquella no es troba envoltada pel mar, d'un blau intens.

Ens acabem de referir al petit monestir de Corfú, que respon al nom de Blaquerna. És aquest un petit edifici, d'una blancor sorprenent, i que ocupa quasi tota una petita illa,¹² enmig d'una badia bellíssima, que s'obre al pèlag marí voltat de muntanyes blavenques; monestir que té un origen molt reulat, als segles VI o VII. Cal tenir en compte el context contemplatiu de l'entorn, ja que en una altra illa que hi ha una mica mar endins, Pontikonissi (imatge 7), hi ha una església dedicada al Pantòcrator des del segle XII. Així doncs, són llocs destinats d'antic a l'oració i la contemplació.

D'altra banda convé recordar que s'han buscat (Domínguez Reboiras, Garcias Palou...) les dades de situació del llibre que és al cor del *Blaquerna*, el *Llibre d'amic e Amat* –val a dir, les relatives no a la contemplació del personatge ans a la de l'autor–, les quals s'han relacionat amb els versos 16-18 de l'autobiogràfic *Cant de Ramon*: “Entre la vinya e·l fenollar¹³ / amor me pres, fe'm Déus amar¹⁴ / e·ntre sospirs e plors estar.”

¹⁰ Se'n constaten a Corfú diverses formes, en postals, fullets, etc.: Vlaherna, Blanchernes..., i en caràcters grecs o romans. Formes lògiques segons la llengua vehicular, però que no desfiguren l'onomàstica ni els sons essencials del vocable. Potser el més diferenciador, tot i que té una clara explicació fonètica, segons hem comentat suara, és l'afegit d'una síl·laba en el nom de la Verge de l'església de Garitsa –coneguda també com Sant Nicolau dels Estrangers–, on actualment es conserva la icona més antiga.

¹¹ Pròxima a la Blaquerna de què parlem i també sobre el mar, hi ha encara una altra capella de tons blanquinosos, tot i que no pas tant –amb la qual no s'ha de confondre aquesta, que, bé que compta amb un campanar, es troba en un edifici adaptat a usos turístics, i està situada al davant i a baix del museu de Paleopolis –situat a la mansió Mon Repos, voltada de jardins–, el qual conserva informació sobre la ciutat antiga fins a l'etapa bizantina, i que no vaig poder revisar bé.

¹² L'illa de Panayia (Tota Santa, Santíssima) si es vol és una península, ja que s'arriba a peu per una curta passarel·la –a saber fins a quin punt de construcció artificial– des de terra ferma.

¹³ El *fenollar* no es considera que designi una planta en concret; ens podem preguntar si al·ludeix al *fonoll marí* (*Diccionari etimològic i crític de la llengua catalana* de Coromines, IV: 93), tan freqüent a les costes catalanes antigament.

¹⁴ Vers que mostra íntima relació amb el text de la nostra obra en prosa: “amor m'a pres mon voler” (cap. V: 109), quan Blaquerna diu als seus pares que deu abandonar-los per la vida contemplativa; si bé no caldria extreure'n majors conseqüències que la unitat i coherència de l'obra lul·liana.

III. Al voltant del nom de la Mare de Déu de Blaquerna

Pot ser d'interès així mateix d'aprofundir en el vocable *Blajernon* i la seva significació; i portem ara l'atenció als conceptes que es deriven del nom grec *Blaquerna/Blanquerna*. I consultant el *Diccionario griego-español* (DGE) IV,¹⁵ a la búsqueda de la identitat de l'arrel,¹⁶ observem que remet a *Blejros*, 'benigno, suave, pacífico, apacible, pequeño' (ib., 723), accepcions idònies per al nostre cas, ja que la figura de Blaquerna, a més de simbolitzar la innocència i manca de taca, es pot definir per les actituds de suavitat i complaença; significats, per tant, que s'adiuen amb el personatge.¹⁷

Imatge 4

El monestir de Blaquerna a l'illa de Panagia. (Font: fotografia particular).

¹⁵ Editat per l'Institut de Filologia del CSIC. Agraïixo aquestes indicacions al professor José Mª Lucas de Dios, catedràtic de Filologia Grega.

¹⁶ Hem de fer notar que se cita també aquí (721): *Bljernai, Blaquernas* el barri de Bizanci fora de les muralles, al costat del Corn d'Or, barri que devia correspondre al de l'església imperial.

¹⁷ Tan important és aquesta qualitat que un capítol –el 70– dedicat a l'organització del bisbat de Blaquerna es titula *De suavetate* i que, com bisbe, destina un canonge a predicar-la a fi que els sermons siguin més vertaders; també, veiem la condició pacífica al capítol 71 (*Et in terra pax hominibus bone voluntatis*), on s'exemplifica com s'arriben a entendre dos savis que disputaven, i d'on es passa a explicar la Redempció com la manera de pacificar-se l'home i la divinitat.

Aquest to contrasta amb altres obres lul·lianes, com ara el *Desconhort* (op. 63) o el *Phantasticus* (op. 190), on deixa veure ben negre el món del seu temps, el curial i el del clergat, i mostra una actitud airada en llur contra.¹⁸ I si observem el paper de l'Església i la societat que es dibuixen en un i altre cas, veiem que els de *Blaquerna* són oposats a altres obres crítiques de Llull; una raó més per la qual ningú no ha dubtat a qualificar aquesta novel·la d'utòpica. És a dir, *Blaquerna* viu en un món idealitzat. Vol aportar a la seva època el missatge evangèlic amb una intencionalitat catàrtica, que respon al món ideal de Llull; i la figura de *Blaquerna*, com un nou Salvador, el suggereix, reformant o ensenyant a una societat –la laica també, però sobretot l'eclesial–, que l'accepta. Així doncs, el dolç *Blanquerna*, com altre Jesús, aconsegueix canviar el món.

Farem algun comentari més en aquest sentit, ja que cal tenir en compte que *Blaquerna* no és cap alter ego de Llull;¹⁹ per contra, rememora, encara que sigui com rerefons, la imatge de Jesús.²⁰ I això fa que a l'heroi de la seva novel·la li corresponguin d'antuvi dues coses: tota bellesa –inclosa la del nom i del que designi– i així mateix la proximitat de Maria. El fet que la figura de *Blaquerna* pugui recordar la imatge de Jesucrist explica bé el seu pas pel món deixant-lo ordenat en un nou regnat,²¹ així com deixa –de manera més aviat indirecta– en mal lloc el món del seu temps, especialment l'eclesiàstic, al qual tant criticava Llull –i també Jesús–; bé que ací ho faci amb una crítica prou soterrada.

¹⁸ Al Col·loqui sobre Llull a París (19 maig 2016), Fernando Domínguez Reboiras titulà així la seva contribució: *El pueblo cristiano, según Ramon Llull: "pueblo atormentado por prelados y señores"*.

¹⁹ No tindria sentit quan s'ha caricaturitzat -millor que no pas retratat- en el personatge de "Ramon, lo foll" (caps. 79, 82), el qual ens dona una idea de com era vist pels seus congèneres. Amb tot, s'hi reconeixen clars reflexos de la biografia de Llull, com ara a la resistència d'Aloma front a la proposta de separació per part del seu marit Evast, qui vol prioritzar la dedicació a Déu, convencent-la que no es deu a cap defecte o problema envers ella com a esposa, fet que es relaciona amb la denúncia de la seva dona, Blanca Picany, en 1275 (escena i fet esmentats també a les notes 14 i 28); val a dir, la conversa de la ficció retira una situació viscuda. (Vegeu també RIQUEUR, 291).

²⁰ De manera semblant al que s'acaba de dir a la nota anterior –que no és autobiogràfica bé que n'hi ha petges i contactes- hi ha ombra de l'Evangeli en alguns passatges, sobretot inicials, encara que no n'hi hagi un seguiment ni calgui pretendre buscar calcs.

²¹ Cal considerar que des del començament *Blaquerna* distingeix dos tipus d'ordenació, la del món i la de Déu; aquesta és superior en exigència: "la manera del dret que és regulat e ordenat i ordenat segons Déu cal que sigui més subtil i de major consciència que la manera del dret que és regulat i ordenat segons el món", 97. En correspondència amb aquesta ordenació superior caldria també una alta retòrica, com de fet la té el *Blaquerna* (RIQUEUR, 291), així com alhora presenta una ferma estructura literària.

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia* 25 (2017/2)

Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World

Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval

Imágen y Representación del poder real de las monarquías en los mundos antiguo y medieval

Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

Tanmateix, els passos de la figura messiànica estan molt desdibuixats,²² agafant-ne només els trets i la doctrina, sense reproduir-ne situacions mimètiques. I la referència crítica al seu temps, sigui de la societat –per exemple, quant a les dones públiques, amb especificacions molt exactes relatives al seu emplaçament a l’entrada de les poblacions (cap. 71) – sigui a l’Església –meitat de l’obra aproximadament té aquesta orientació– es fa manifesta sobretot com a fruit del contrast –com si per copsar-la haguéssim d’entendre que se’ns està ensenyant un clixè o negatiu–, d’una manera velada i no gens dramàtica; de tal manera que s’hi arriba àdhuc a un final positiu: els homes responen a la regeneració, cosa que anorrea un resultat negatiu o desesperançador. És un fet que el *Blaquerna* escau a la situació anímica d’un Lull que encara no ha arribat a situacions penoses com la que reflecteixen els altres dos debats esmentats, en vers i en prosa, que són posteriors: *Desconhort* (1295) i *Phantasticus* (1311).

Aquesta lectura és congruent també amb les notes que derivàvem dels trets onomàstics; però, curiosament, no sols presenten fermesa front a les reflexions comentades entorn del nom del protagonista, sinó que també ho fan quant a l’evolució popular, car *Blaquerna* passaria a representar mitjançant el mateix nom el significat del ‘blanc’, el pur, el pacífic, qui passa pel món fent el bé i qui aspira a la unió derivada de la contemplació. I això ens porta a observar que ha esdevingut el mateix procés pel que fa al lloc-església que a l’obra literària: que un nom originari, per extensió i semblança fonètica, assumeix un significat, ací la condició de blancor; és a dir, en ambdós casos, un nom –el so del qual en llengües romàniques recorda la idea de blanc– n’ha assimilat el significat. Recordem encara que el nom de *Blaquerna* fins fa pocs anys era arreu *Blanquerna*.²³

I la primera pregunta que se’ns obre és al voltant del so nasal precedent del gutural, ja que aquest és exclusivament el que presenten els manuscrits més antics; així, a l’edició crítica, llegim que la forma

sense la ena després de la primera *a*, és la forma que consta als còdexs més antics de la tradició textual de l’obra i també en els manuscrits contemporanis d’altres obres lul·lianes que l’esmenten (la *Doctrina pueril*, el *Liber super Psalmum Quicumque*, el *Llibre de meravelles*, el *Liber de fine*). La forma sense ena és igualment la que apareix en el catàleg de

²² Amb metodologia comparatista, en el meu treball de 2007 l’afrontava al *Crist de nou crucificat* de Nikos Kazantzakis.

²³ En tenim un bon testimoni a la llibreria i centre cultural *Blanquerna* de la Generalitat de Catalunya a Madrid, que encara llueix la *n*, bé que ha anat desapareguent al món de la investigació gràcies als lul·listes actuals.

l'Electorium elaborat per Tomàs Le Myésier, deixeble de Llull. No va ser, doncs, fins a mitjan segle XIV que va començar a difondre's la forma "Blanquerna", amb la ena afegida per raons d'eufonia, i també, de falsa etimologia, la qual esdevingué habitual en els textos copiats a la Corona d'Aragó (p. 24, n. 10).

Encara hi fem una reflexió de tipus més literari: a la literatura cavalleresca francesa i castellana coetània, els noms dels personatges d'obres amb enfocament idealitzat, com el Saint Graal o el Cavallero Zifar, responen a un regust exòtic i indeterminat. El *Blaquerna* podria entendre's sota aquesta aureola, destacant pel seu grau d'utopia, de manera que les referències personals i geogràfiques s'hi troben sublimades per tal de servir d'exemple universal, i es relacionen difícil o indirectament amb la realitat. Així, a grans trets, dins del conjunt de la literatura romànica, la figura del protagonista –que, potser va afegir arreu popularment la **n** al nom a causa de la idea de blancor des dels temps del mateix Llull–, podria donar peu a la comparança amb Perceval, el perfecte, l'innocent, qui genera i expandeix puresa.

IV. Al voltant de la imatge de la Mare de Déu de Blaquerna

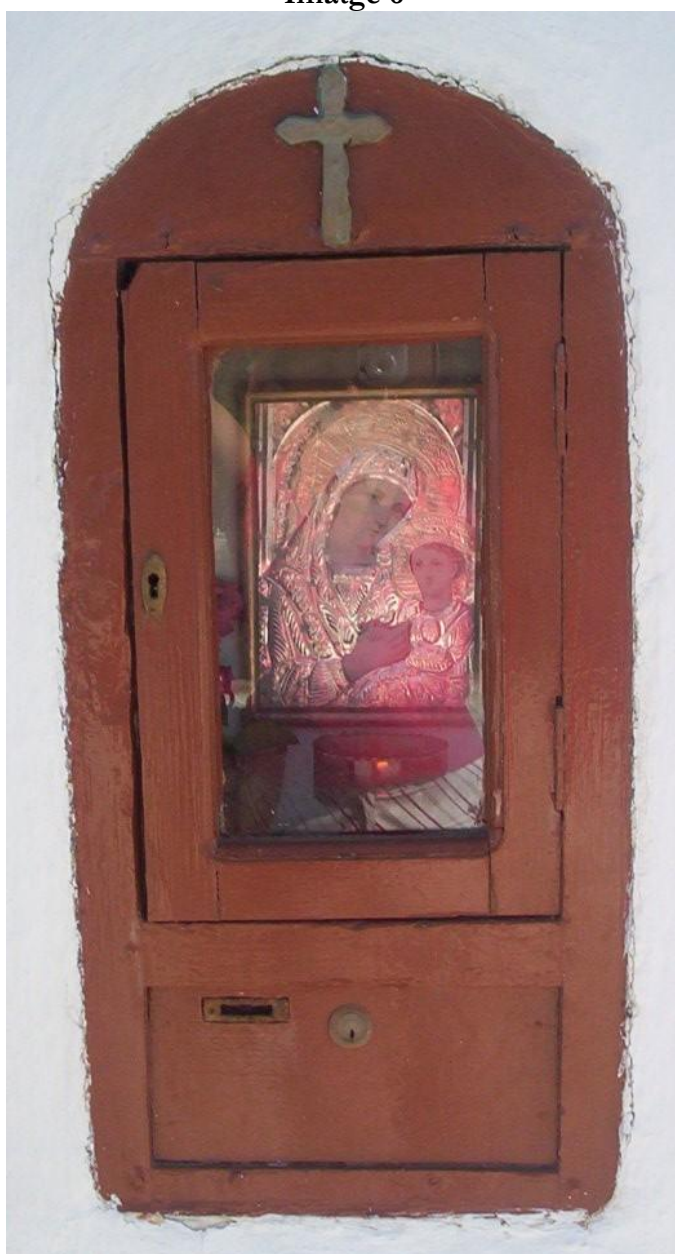
Imatge 5

Imatge de la Mare de Déu de l'església de Garitsa. (Font: fotografia particular).

La imatge mariana de Blaquerna a la qual està dedicat el monestir sembla més moderna que la de l'església de terra ferma. I bé que s'assemblen, en aquesta el nen té la bola del món en les mans, mentre que a la icona de l'altra porta un escrit (de difícil lectura). I bé que la imatge primitiva que s'hi trobava a l'església imperial de Constantinoble des dels primers segles de l'imperi bizantí s'ha conservat reproduïda en monedes i segells de plom, no en sé treure'n més l'entrellat.

Imatge 6

Una imatge de la Mare de Déu en un recó del monestir de Panayia. (Font: fotografia particular).

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia 25* (2017/2)

Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World

Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval

Imágen y Representación del poder real de las monarquías en los mundos antiguo y medieval

Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

V. Un poema marià al romanç del *Blaquerna*

Al capítol 76 del nostre romanç figura una de les joies de la producció en vers de Llull. La canta el canonge de persecució en una taverna, a fin de moure i commoure els presents, fet que li atorga un reflex evangèlic a causa de l'audiència constituïda per gents de vida dubtosa, fet que practicava i alhora es retreia a Jesús. És un passatge d'accentuat caràcter laic i modern per la forma d'apostolat, mentre que el poema té un d'eminentment líric donat que es tracta de fet d'un poema trobadoresc girat, però, a l'espectre mariològic, car ací la dona lloada és la Mare de Déu.

Cal encara adonar-se del to de les darreres estrofes, que canvia, transformant-se en una cançó de creuada; val a dir que el delit poètic passa a ser empenta per tal d'impulsar la conversió dels infidels. Actitud que respon al típic salt lul·lià envers la moral des de la claredat i la llum –de l'amor a Déu al dels homes–; pas que era plenament innovador quan el donà i de la manera que el donà, clarament i decidida, al *Llibre del gentil i dels tres savis* (op. 11); segons bé va entendre, poc més enllà d'un segle després, un humanista com Bernat Metge en *Lo somni* sota la seva influència i assimilant dit salt o pas.²⁴

No caldria però remuntar-se al *Llibre del gentil* per aquesta orientació lul·liana, perquè ací mateix, a l'últim capítol (115: *De la fi del llibre*), a tall de cloenda, el Juglar de Valor canta com s'ha renovat el fervor apostòlic, arribant al martiri, màximes aspiracions lul·lianes totes dues: “Nada es novella frevós / e renovellen li desir / dels apostols, qui lausant vos / anaven mort plaent sentir”, 579. Igualment ací, per Llull, segons Simone Sari, estudiós de la poesia mariana,

El alistamiento de misioneros era parte fundamental del proyecto luliano, a través de una poesía que a primera vista parece sólo de amor se podía animar a todos los oyentes a emprender esta labor (289).

El Dr. Sari ens descriu així el poema:

La poesía se compone de dos estofas de ocho versos y una tornada de cuatro. Las estrofas son de la forma *ababaacc* y *ababaabb*, los primeros cuatro verso y los últimos dos son de 4+6, mientras que los versos cinco y seis son de 4+4. La tornada es *aabb* con los primeros dos versos de 4+4 y los últimos dos de 4+6.

²⁴ Desenvolupo aquesta idea -que considero prioritària dins l'evolució de les lletres catalanes (i no sols d'aquestes) en la cruïlla de la sensibilitat i la mentalitat medievals cap a la humanística- en el treball citat a la bibliografia (2017/1), i també en *Metge i Llull front als sarraïns*, que es publicarà en el proper número d'aquesta revista (2018/1).

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia 25* (2017/2)

Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World

Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval

Imágen y Representación del poder real de las monarquías en los mundos antiguo y medieval

Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

El poema nos ha llegado en los 3 manuscritos del *Blaquerna*, más un manuscrito (y su *descriptus*) que contiene sólo obras poéticas. Además tenemos traducciones medievales al latín, al provençal y al francés, junto a muchas traducciones en idiomas modernos (291).²⁵

El reproduim amb la traducció a l'italià que se'ns hi dóna:

A VOS, DONA VERGE SANTA MARIA

- A vos, dona verge santa Maria,
do mon voler, qui·s vol enamorar
de vos tan fort que sens vos no volria
en nulla re desirar ni amar;
5 car tot voler ha melloria
 sobre tot altre que no sia
volent en vos, qui es maire d'amor.
Qui vos no vol, no ha d'on s'enamor!
- Pus mon voler vol vostra senyoria,
10 lo meu membrar e·l saber vos vull dar;
car sens voler, Dona, jo que·ls faria?
E vos, Dona, si us play, façats membrar,
 entendre, ·mar a clereçia,
 per ço que vagen en Suria
15 a los infeels convertir, preycar,
e·ls crestians façen pacificar.
- Mant hom se vana que murria
pel vostre fill, si loch venia;
mas paucs son cells qui·l vagen preycar
20 als infeels, car mort los fay duptar.

A voi, Donna vergine santa Maria\ do la mia volontà, che si vuole innamorare\ di voi,
così fortemente che senza di voi non vorrebbe \ desiderare o amare nient'altro.\ Poiché
la migliore volontà \ fra tutte è \volere voi, che siete madre d'amore,\ chi non vi vuole,
non ha niente di cui innamorarsi.

Giacche la mia volontà vuole la vostra signoria,\ la mia memoria e il sapere vi voglio
dare;\ ché senza volere, cosa potrete fare?\ E voi, Donna, se vi piace, fate ricordare,\
intendere, amare il clero\ affinché vadano in Siria\ per predicare e convertire gli
infedeli,\ e pacificare i cristiani.

²⁵ Hi afegeix que el text català el pren de l'edició crítica, 333.

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia* 25 (2017/2)

Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World

Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval

Imágen y Representación del poder real de las monarquías en los mundos antiguo y medieval

Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

Molti uomini si vantano che morirebbero\ per il vostro figlio, se ne avessero l'occasione;\ ma pochi sono quelli che vanno a predicarLo\ agli infedeli, perché la morte fa loro dubitare.

Conclusió

A tall de conclusió podríem resumir i aplegar els diferents comentaris, aportacions i respostes exposades sobre les incògnites al voltant del lloc i el nom de Blaquerna, però –tot esperant que tindran continuació i esmena on, quan i com escaigui– considero més suggestiu de cloure amb una altra pregunta.

Suara hem esmentat la important connotació moral innovadora per part de Llull, també present en aquest context, però ací, a la clausura, ens hi fixarem a la contemplació i misticisme, ja que a l'immediat *Llibre d'amic e Amat* se n'arriba a un súmmum; i això, tot i que la tirada mística ja sigui molt present al *Llibre de contemplació*, la qual no sols s'anota en alguns passatges a l'edició de les *Obres Essencials*,²⁶ sinó que hi ha tota una distinció dedicada a l'amor, la molt llarga i penúltima XXXIX amb passatges que en són ben significatius, com ara el cap. 307.

Ens hi repengem al caire contemplatiu també car al mateix *Blaquerna* és molt i molt apujat; encara més, Blaquerna es passa molt de temps, com diu repetidament (caps. XLVI, XLVII...), buscant el lloc idoni per a contemplar, ja que és la màxima activitat religiosa. No s'ha d'oblidar que si en el *Fèlix* el seu autor ens dóna la visió de l'home en el món (en vaig enfocar un aspecte en 2010), en el *Blaquerna*, ens havia deixat la de l'home des de la religió; i això es correspon amb les dues formes de vida: l'activa i la contemplativa, que és la superior. És lògic, per tant, que Blaquerna busqui insistentment el lloc escaient per a la contemplació,²⁷ i que es reclogui

²⁶ S'hi nota al cap. 130 i altres; en destaquem a tall de mostra el cap. 289, 27: “Gloriós Senyor, molt amic ha pena en est món que li seria plaer si sabia que son amat sabés l'amor que son amic li ha ne si sabia los mals que per ell sosté ne·ls plaers que li entén fer; on, per açò ço qui és pena a l'amic li seria glòria si era sabut per l'amat que l'amat sabés sa amor, e car per defalliment de saber qui no és en l'amic qui no sap de l'amat que sàpia la gran amor que li ha, ço que li és gran pena li seria gran plaer”, p. 898.

²⁷ Encapçala el capítol 42: “De la manera segons la qual Blaquerna cerchava son ermitatge”, p. 205, i la recerca és continuada al llarg de la novel·la; s'ho va demanant a les gents, a un cavaller, a un mercader... Lloc, però, que si és difús des del principi arran de la conversa amb son pare, i fins i tot enigmàtic segons els versos del Juglar de Valor, al final hi ha pistes per a entendre que és un de concret, segons la informació del bisbe a l'emperador, val a dir que Blaquerna l'ha trobat o s'hi acomoda (580-581).

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia 25* (2017/2)

Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World

Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval

Imágen y Representación del poder real de las monarquías en los mundos antiguo y medieval

Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

progressivament, des d'una capella anciana, a l'ixent de la ciutat, a una cel·la encara més aïllada, on escriu el gran llibre místic.

D'altra banda, segons explica Llull al gran tractat contemplatiu inicial convé que el lloc sigui envoltat per la bellesa de la naturalesa. En vegem unes mostres del capítol 296, on diu que els llocs per a contemplar han de ser solitaris, bells i estar enlairats sobre un paisatge:

...car com hom adora e'l loc on està és alt e de bella vista, adoncs la vista corporal ha tan gran plaer de veer les coses baixes dejús si e veer la mar, e los plans, e los castells, e les viles, e les aigües, e les riberes e los arbres, que per aquell plaer l'ànima s'estén e s'eixampla e n'aduu pus fortment en actu son remembrar e son entendre e son voler en oració... (*Llibre de contemplació*, 296, 4).

Sènyer, los ermitans han triats locs agrests e solitaris per tal que lurs sensualitats sien soles e per altres no sien ocupades ni embargades a oració, car enaixí com un cors empatxa loc a altre cors, enaixí les unes oracions donen en l'oració embargament a les altres. (ib. 5)

...major vertut reep l'ànima a remembrar e a entendre e voler com hom veu e guarda en lo cel e en les esteles, que no fa com hom guarda en la terra; car aitant com la vista corporal ha noble object en ço que veu, aitant la vista ocasionaja que l'ànima haja en pus nobles coses son remembrament e son enteniment e son voler... (ib. 6).

El carès místic de Llull així també el pot subscriure l'etapa eremítica viscuda arran d'haver-se allunyat de la seva família, i que bé palesa la queixa de la seva muller per descurar-ne el patrimoni a causa d'aquella nova vida.²⁸ I mestre Ramon ho visqué en aquella etapa que Pere Villalba qualifica com "d'introspecció", en què redactà el *Blaquerna*:

Per a Ramon Llull, contemplar és quelcom semblant [als antics filòsofs grecs], car és una activitat misticoteològica que, partint d'allò sensitiu, travessa el món metafísic i ateny la visió mística extrasensorial, enmig d'una mixtura entre saber i estimar, i estimar i saber (p. 117, n. 71).²⁹

D'altra banda hi volem remarcar les referències a la naturalesa al *Llibre d'amic e Amat*, tan present, i on a més de fer presència una munió de plantes i animals –sobretot

²⁸ La sentència en què s'atén a la seva queixa i on se li procura un administrador familiar data de 1276 (DOMÍNGUEZ REBOIRAS, 116).

²⁹ Se'ns hi dona també el significat bàsic del vocable filosòfic grec *contemplar* ('veure un espectacle' i 'consultar un oracle'), amb la doble dimensió sensual i religiosa del terme.

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia* 25 (2017/2)

Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World

Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval

Imágen y Representación del poder real de las monarquías en los mundos antiguo y medieval

Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

ocells—, també registrem el mar i les onades (versets 38, 228), així com l'ús de vocables marins, com ara *pèlag*, bé que sigui amb sentit figurat.³⁰ Tot això amb el benentès que “Per les carreres de vegetació e de sentiment e de ymaginació e de enteniment, volentat, anava l'amich cerchar son amat” (verset 306, p. 507).

I no oblidem “En qual manera l'abat Blaquerna fe lo libre de Ave Maria” (cap. 61), que comença explicant que quan és abat i es troba en una confortable abadia, amoïnat com sempre per tal de trobar noves maneres d'honrar Nostra Dona, aleshores, se li acudeix que

en lo monestir edificás una cambra apartada on stegués un monge qui en aquella casa saludás tots jorns Nostra Dona; e en aquella casa menjás e jagués e que no seguís covent e fos franch en totes aquelles coses on mills pogués saludar e contemplar Nostra Dona. L'abat Blaquerna feu edificar aquella casa e mes-li aquest nom: Ave Maria, 279.

Així, bé que l'entorn natural bell sigui un tòpic medieval, tot aquest munt de circumstàncies lligades a la contemplació senzillament ens fan pensar en un lloc com ara l'illa del monestir de Blaquerna com a lloc idoni per a la composició, inspiració, etc. del seu gran llibre místic, tot i que es trobi inserit dins una obra escrita en una ciutat, com era Montpeller. I així com la Mare de Déu del palau de Constantinoble no gaudia de l'aïllament i de l'entorn salvatge que Blaquerna considerava adient per a contemplar, el nom més que a fets palatins convida a característiques lligades a la vida contemplativa.³¹

Que Llull insisteixi que la bellesa de la naturalesa és un marc idoni per a contemplar és una dada interessant en aquest context, tenint en compte que el *Llibre d'amic e Amat* l'ermità Blaquerna el compon a tall de cim de contemplació, ja que “los ermitans e·ls rescluses qui eren en Roma” (426) es distreien amb un munt de temptacions.³²

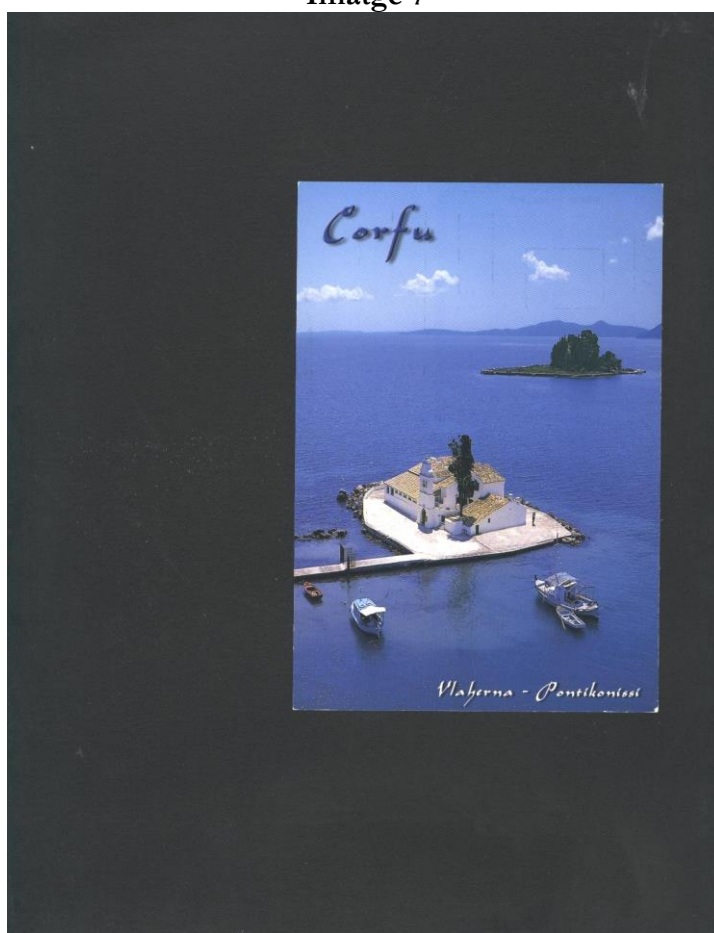
³⁰ “Perillava l'amich en lo gran *pelech* d'amor... per ço que lo *pelech* era d'amors e d'honrar ses honors” (verset 295, p. 505). Vocable que prové de l'ètim grec·llatí PELAGUS, que designa el mar profund, però que, segons Coromines (VI: 393), malgrat que s'utilitzi amb sentits figurats —com es recull a l'*Spill* de Roig—, en el seu ús sempre ha predominat l'original marítim.

³¹ Finalment, caldria considerar un parell d'aspectes històrico-geogràfics: l'un és que les gents i les terres gregues no són estranyes al *Blaquerna* (cap. 44), com ho són en canvi llocs com ara Gana, Girlanda o Bohèmia (cap. 87), on passen coses fins i tot rares; i l'altre és que en aquells moments Corfú sembla que es trobava en un moment de tranquil·litat sota el domini de Carles d'Anjou.

³² I quant a això, hem de dir que es fa difícil de trobar llocs més adients per a contemplar naturalment que aquest *locus amoenus* marítim, rabeig de pau, llum i bellesa; i no es tracta d'una opinió personal: remeto no ja a les guies de Grècia sinó àdhuc als programes turístics d'aquella illa, que

I si el llibre místic havia donat maldecaps per la seva cronologia -si era escrit abans del *Blaquerna* i quan i com-, el que estic fent ara és d'orientar les qüestions envers la ubicació de la redacció del text. Perquè davant d'aquesta sèrie de precedents entorn de l'ermita original o monestir primitiu de Blaquerna, heus ací que no podem evitar de formular-nos una qüestió, forçosament sense resposta, adient per tant per a un treball sobre una obra com és el *Blaquerna* emmarcada en la utopia: Llull coneixia o s'hi va estar al lloc originari de la Mare de Déu de Blaquerna, a la bella l'illa del monestir de Corfú?

Imatge 7

En primer pla, l'illa de l'ermita de Blaquerna a Corfú, al mar Jònic. (Font: és la típica postal, en sentit real i figurat, ja que n'és una vista característica; el paisatge és vist des de la costa, una mica enlairada sobre el mar).

destaquen aquest lloc, així com se'n fa menció a les diverses excursions panoràmiques o fins i tot a les que visiten l'estricta ciutat de Corfú, perquè, emplaçat a la península de Kanoni, és prou proper del centre urbà (per tal de facilitar les coses, es troba anant cap al sud, en el camí cap a l'aeroport i en la direcció oposada al port, en un revolt, gairebé un amagatall).

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia 25* (2017/2)

Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World

Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval

Imágen y Representación del poder real de las monarquías en los mundos antiguo y medieval

Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

Per acabar, incloc una última imatge i una informació de darrera hora, amb l'enllaç corresponent al que avui és un famós monestir, a Morea, proper a la ciutat fortificada de Γλαρέντζα (Glarentsa, Clarencia o Clarence), pròxima al port de Kilini, important en l'antiguitat; dades que agraeixo al Dr. Ilias Oikonomópoulos, qui me les ha proporcionades.³³ D'aquest lloc marià, situat al Peloponès i amb el mateix nom (Vlachernes, adaptació que correspon al fet de ser zona de domini franc), amb una ubicació orientada al mar Jònic, tan sols podem adreçar a bibliografia consultada per internet.³⁴

Ara bé, malgrat la migradesa informativa, el fet resulta d'interès, perquè, tenint en compte la referència de l'església d'Albània (n. 4 *supra*), sembla que es confirma de nou que el nom lul·lià hi és al darrere de la icona de Corfú; val a dir, que era la Mare de Déu que tenia tant prestigi que se l'endugueren al palau constantinopolità i que fou la que donà lloc a altres santuaris més o menys propers en àrees que es comunicarien principalment per via marítima. Alhora, però, se'ns accentua la intriga al voltant de la possible estada de Lull, que ens acabàvem de qüestionar suara, així com la pregunta quant al com o la manera per què el conducte toponomàstic va arribar a Lull.

³³ El Dr. Oikonomópoulos no ha aconseguit tanmateix verificar si hi ha alguna imatge de la Mare de Déu, i d'altra banda tampoc no ha pogut trobar-hi referències en la *Crònica de Morea*. Pot interessar tanmateix la traducció que em facilita de la web que notem com a font: "En el pueblo de Kato Panayíá, cerca de Kilini, en un magnífico valle con olivos centenarios, se encuentra el monasterio histórico del Nacimiento de la Madre de Dios, llamado Monasterio de la Virgen de Blaquerua, como recuerdo del famoso monasterio homónimo de Constantinopla. Su establecimiento data de hacia finales del siglo XII o principios del siglo XIII, pero su construcción parece haber sido completada por los francos, que ocuparon la región en 1205. Sin embargo, su iglesia principal tiene materiales procedentes de otro templo, de arte paleocristiano, que floreció entre los años 330-630 y se destruyó probablemente a causa de un terremoto. Durante los siglos XV y XVI permaneció en poder de los monjes latinos de la orden de los Franciscanos, que tenían en Kilini una iglesia de san Francisco, y volvió a las manos de los ortodoxos en el siglo XVII, cuando pasó a la jurisdicción del Patriarcado de Constantinopla. En los años de la ocupación turca (siglos XV-XIX) y de la revolución de 1821 sufrió muchos desastres, que culminaron con la quema por parte de las tropas de Ibrahim en 1826, lo que llevó a que se abandonase temporalmente. Funcionó una vez más como monasterio femenino y, desde 1978, ha sido un hogar de mujeres ancianas." Seguidament, es descriu l'església, d'origen bizantí; s'hi diu que hi ha una rica biblioteca i s'informa que la festa se celebra el 8 de setembre.

³⁴ Antoine Bon, *Topographie et archéologie de la Morée franque. La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, París : Bocard, 1968; en poden veure la ressenya de Jean Longnon en *Journal des savants*, vol. 4/1 (1969): 193-242. I Raymond Janin, *La géographie Ecclésiastique de l'Empire byzantin*, vol. III. *Les églises et les monastères*, Institut Français d'Etudes Byzantines, CNRS, Peeters Publishers, Bèlgica 1969.

Imatge 8

Monestir actual de la Mare de Déu de Βλαχέρνας a Morea (Grècia), arran de la restauració del s. XIX (2017). Font: http://www.religiousgreece.gr/peloponnese/-/asset_publisher/J4zsS00HlAz5/content/icra-mone-panagias-blachernas.

Bibliografia

- BATLLORI Miquel, *Obra completa II. Ramon Llull i el lul·lisme*. “Biblioteca d’Estudis i Investigacions” 19. València: Tres i Quatre, 1993.
- BUTINYÀ JIMÉNEZ, Júlia, *El filósofo laico que dio el paso de las ideas a la ética: Ramon Llull y Bernat Metge*, conferència al *Colloque d’Histoire de la Philosophie médiévale. À partir de Raymond Lulle: la philosophie des laïcs et l’hybridation des savoirs. Des États de la Couronne d’Aragon à l’ensemble des pays des langues romanes, à la fin du Moyen Âge et dans la première modernité* (Paris 2016) ; en premsa a “*Mirabilia Med/Trans*” 5 (2017/1).
- . “Sobre Blaquerna/Blanquerna/Blaquerna, el protagonista de l’obra de Llull”, *Miscel·lània Carbonell* 4, “Randa” 58 (2007): 23-37.
- . *El “Libre de les bèsties” de Llull y el comportamiento político*, dins el *V congrés de la SOFIME, Universitat d’Alcalá d’Henares, 2008, El pensamiento político de la Edad Media*, Madrid: Fundación Ramón Areces, coord. P. Roche (2010), 321-332.
- . (coord.), *Los mundos de Ramón Llull en las lenguas de hoy*, Madrid: UNED, 2012.
- COROMINES, Joan, *Diccionari Etimològic i Crític de la Llengua Catalana*, 9 vols., Barcelona: Curial, 1980-1991.

COSTA, Ricardo da, e SALVADOR GONZÁLEZ, José María (orgs.). *Mirabilia* 25 (2017/2)

Idea and Image of royal power of the monarchies in Ancient and Medieval World

Concepção e Imagem do poder real monárquico no mundo antigo e medieval

Imágen y Representación del poder real de las monarquias en los mundos antiguo y medieval

Jun-Dez 2017/ISSN 1676-5818

DOMÍNGUEZ REBOIRAS, Fernando, *El "Llibre d'amic e amat": Reflexions entorn de Ramon Llull i la seva obra literària*, en *Lògica, ciència, mística i literatura en l'obra de Ramon Llull*, "Randa" 19 (1986): 111-135.

---. *Works*, dins FIDORA & RUBIO 2008, 125- 142.

---. *El mejor libro del mundo*, Madrid: Arpa, 2016.

FIDORA, Alexander & RUBIO, Josep-Enric (eds.), *Raimundus Lullus. An Introduction to his Life, Works and Thought*, Corpus Christianorum, Continuatio medievalis, Brepols, Turnhout, 2008.

LLULL, Ramon, *Llibre de contemplació*, dins *Obres Essencials* II, Barcelona: Selecta, 1960, 85-1269.

---. *Llibre d'Evast e Blanquerna*, ed. Maria Josepa Gallofré, "MOLC" 82, Barcelona: ed. 62, 1982.

---. *Romanç d'Evast e Blaquerna*, ed. Albert Soler i Joan Santanach, NEORL VIII, Palma: Patronat Ramon Llull, 2009.

RIQUER, Martí de, *Història de la Literatura Catalana*, I, Barcelona: Ariel, 1964.

SARI, Simone, *Poesia mariana*, dins BUTINYÀ 2012, 289-337.

VILLALBA, Pere, *Ramon Llull. Escriptor i filòsof de la diferència (Palma de Mallorca 1232-1316)*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona 2015a.

---. *Ramon Llull. Vida i obres. Anys 1232-87/1288. Obres 1-37*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans 2015b.